

A NYELVÉSZET METAFORÁI

Kertész András

(Székfoglaló előadás; elhangzott 2001. dec. 12-én)

0. Problémafelvetés¹

A nyelvtudomány éles hangú tudomány módszertani viták színtere. Az utóbbi mintegy két évtized vitái során egyebek mellett igen erőteljesen az érdeklődés homlokterébe kerültek a kognitív tudományok kibontakozásának azon következményei, amelyek a nyelvészet tárgyát, céljait, módszereit radikálisan új megvilágításba helyezik. E következmények egyike a **kognitív szemantika** előretörése. A kognitív szemantikát első megközelítésben — nagyon leegyszerősítve, a definiálás igénye nélkül — így jellemezhetjük:

- (1) A **kognitív szemantika** a kognitív tudományok azon részdiszciplínája, amely
 - (a) a nyelvi kifejezések jelentését a **megismerés** részeként vizsgálja,
 - (b) önmagát **empirikus** tudományként határozza meg, és
 - (c) egyik céljának az **elme lényegére** vonatkozó kérdések újrafogalmazását és megválaszolását tekinti.

Bármily felületes is e jellemzés, azt sejteni engedi, hogy a kognitív szemantika egyes irányzatai megkérdőjelezzik a nyelvtudomány azon domináns vonulatát, mely — mindenekelőtt a formális szemantika és a generatív nyelvészet révén — szorosan kapcsolódik az analitikus nyelv- és tudományfilozófiához. Népszerűségük nő, alkalmazásaik szaporodnak. A nyelvész nap mint nap döntéshelyzetbe kerül: el kell döntenie, hogy zászlajára tűzi-e a látványos, új kezdeményezések valamelyikét. Ahhoz, hogy eldönthesse, a kognitív szemantikai elméletek **valóban** a nyelvtudomány megújulásához vezetnek-e, vagy sokkal inkább érdekes, de kétes értékű próbálkozásoknak tekinthetők, mérlegre kell tennie azok hatékonyságát. Nem kerülheti el a következő kérdés felvetését:

- (P) Melyek a kognitív szemantika lehetőségei és korlátai?

Ez a kérdés előadásom **alapproblémája**. Jelentőségét aligha lehet túlhangsúlyozni: a **gyakorló** szemantikus napi tevékenységének tartalma nem utolsósorban attól függ, hogy erre a kérdésre önmaga számára milyen választ ad. Saját válaszomat, melyet előadásom gondolatmenete alapján, végkövetkeztetésként kapunk majd, az áttekinthetőség érdekében a következő hipotézis formájában előrebocsátom:

¹Székfoglalóm témájának egészét és gondolatmenetének részleteit a pályámat segít tanárainra való szimbolikus utalások határozzák meg. A **metafora** motívuma, a **kognitív szemantika** lehetőségeire és korlátaira vonatkozó problémafelvetés, a **tudományelméleti** kontextus, a **generatív szintaxis** érintése és végül maga az elhangzó **szöveg** olyan motívumok, amelyek egy-egy tanáromnak a pályafutásomra gyakorolt hatását szimbolizálják. Előadásom természetesen a nyelv_1, a nyelvészet_1, a megismerés_1 szől — de nem utolsósorban **azokról** is, akik nélkül nem kerülhetett volna rá sor.

- (H) (a) Egyfelől a kognitív szemantika lehetőségei abban rejlenek, hogy radikálisan **tágítja** a nyelvtudományi kutatás lehetőségeit. Hatókörébe von olyan problémákat, amelyek hagyományosan nem tartoznak a nyelvtudomány tárgyához.
- (b) Másfelől a nyelvtudomány határainak tágítására való törekvés **korlátokba** ütközik: argumentációs hibákba, a vizsgálat tárgyának parttalanságába, a kiinduló hipotézisek messzire vezető, át nem gondolt következményeibe.

A (H) hipotézist nem közvetlenül és általánosságban, hanem egy jól körülhatárolt, sarkított és ezért tanulságos **esettanulmány** segítségével kívánom alátámasztani. Az első feladat tehát az, hogy a (P) problémát egy szőkebb, egyszerűbben vizsgálható, szemléletes problémára redukáljuk, melyet majd (P')-vel jelölök és mely az esettanulmány kiindulópontja lesz. Második lépésként megkísérlek (P')-re választ adni egy újabb, (H')-vel jelölt hipotézis segítségével, majd ezen válasz alapján — harmadik lépésként — motiválom az imént említett (H) hipotézist.²

1. Esettanulmány

Mit jelentenek a különféle nyelvészeti elméletek olyan kifejezései, mint például *Wurzel* (az összehasonlító nyelvészetben), *tree* (a generatív nyelvészet standard elméletében), *to bind* (a kormányzás-kötés elméletében) vagy *to bargain* (az etnometodológiai konverzációelemzésben)? E kérdések látszólag triviálisak. Azt mondhatnánk, hogy azok, akik egy adott nyelvészeti elméletet alkalmaznak, természetesen definiálják terminusaikat és e definíciók pontosan megadják az elmélet kifejezéseinek jelentését. Valójában azonban a kérdések mögött a tudományelmélet egyik bonyolult, klasszikus problémája húzódik meg, melyet **az elméleti terminusok problémájának** szokás nevezni: az a kérdés, hogy milyen az elméletek bizonyos kifejezéseinek szerkezete, ha tudjuk, hogy azok közvetlenül **nem megfigyelhető** objektumokra vonatkoznak és szükséges összetevői a tudományos **általánosításoknak**. Ahhoz, hogy megérthessük a fenti, látszólag egyszerű kérdések valódi jelentőségét, röviden át kell tekintenünk e probléma lényegét.

Az elméleti terminusok szerkezetének problémája évtizedeken át az analitikus tudományelmélet homlokterében állt. A klasszikus, egymást követő megoldási javaslatok³ — melyek Hempel, Carnap, Ramsey, Sneed, Stegmüller és mások nevéhez fűződnek — sorra elégtelennek bizonyultak és a (2)-ben összefoglalt általános tanulságokhoz vezettek:

²Az alapfogalmakat — mint pl. *elmélet, jelentés, konceptualizál, metafora, empirikus* stb. — **preexplikatív** értelemben használom, mivel szisztematikus bevezetésükre a sz_kre szabott terjedelem miatt nincs lehet_ség. Ett_l csupán akkor térek el, ha az adott szövegösszefüggés valamely fogalom bevezetését feltétlenül megkívánja. Az értelmi kiemeléseket félkövér, a vizsgálat tárgyának tekintett terminusokat kurzív bet_típussal jelölöm, az adott szövegösszefüggésben releváns, de preexplikatív értelemben használt kifejezéseket pedig idéz_jelek közé teszem.

³Áttekintésükhöz vö. pl. Zoglauer, Th.: *Das Problem der theoretischen Terme*. Braunschweig, 1993.

- (2) (a) Az elméleti terminusok problémája alapvetően **nyelvi** természetű, mert bizonyos kifejezések **szemantikai** tulajdonságaira vonatkozik.
- (b) Története során a probléma fókusza jelentősen megváltozott. Míg a kezdeti időszakban a hangsúly az elméleti terminusok referenciájának kérdésén volt, a későbbiekben egyre inkább e terminusok **kontextus-függősége** került előtérbe.
- (c) Nyelvi természete ellenére a problémát alapvetően **tudományfilozófiai** kérdésként kezelték.
- (d) Ugyanakkor — a megoldási javaslatok nyilvánvaló hiányosságai miatt — a probléma tudományfilozófiai relevanciája csökken. Ez megteremt a lehetőséget **nyelvi** természetének **a nyelvészeti szemantika** eszközeivel való feltárására.
- (e) E folyamatban — mindenekelőtt (de távolról sem kizárólag) Mary Hesse több évtizedes, a hatvanas évektől a kilencvenes évekig terjedő munkássága nyomán⁴ — egyebek mellett előtérbe került annak a feltevésnek a mérlegelése is, hogy az elméleti terminusoknak az elméletalkotásban játszott szerepe **esetleg metaforikus** szerkezetük következménye lehet.

A tudományos kifejezések metaforikus jellegének elemzése az utóbbi években a metaforakutatás egyik fontos részterületévé vált. Legyen elegendő megemlíteni a legújabb munkák közül Debatin könyvét a metafora racionalitásáról, Pulaczewskának a fizika, Jäkelnek a tudományfilozófia, Liebertnek az AIDS-kutatás metaforikus terminusait elemző műveit, valamint Fónagy Ivánnak a nyelvészet metaforáira vonatkozó klasszikus és újabb írásait vagy Fiehler és Brünner problémafelvető tanulmányait.⁵

(2)-ből az következik, hogy amennyiben vizsgálatunk tárgyának a **nyelvészeti** elméletek elméleti terminusait tekintjük, akkor a nyelvészet eszközeit **reflexív** módon használhatjuk fel. Azaz sajátos, a gyakorló nyelvész számára talán szokatlannak látszó helyzetbe kerülünk: a **nyelvészeti** elméletalkotás bizonyos tulajdonságait magának a **nyelvészetnek** — ezen belül pedig a szemantikának — az eszközeivel vizsgálhatjuk.

Következésképpen a nyelvészeti elméletekre vonatkoztatva az elméleti terminusok problémája a következőképpen vethető fel:

(P') Milyen a nyelvészeti elméletekben az elméleti terminusok szemantikai szerkezete, ha

⁴Vö. pl. Hesse, M.: *Models and Analogies in Science*. Notre Dame, 1966; Theory, Family Resemblances and Analogy. In: Helman, D. (ed.): *Analogical Reasoning*. Dordrecht, 1988, 317-340; Arbib, M. & Hesse, M.: *The Construction of Reality*. Cambridge, 1986, stb.

⁵Vö. pl. Brünner, G.: Metaphern für Sprache und Kommunikation in Alltag und Wissenschaft. *Diskussion Deutsch* 18 (1987), 100-119; Debatin, B.: *Die Rationalität der Metapher*. Berlin, 1996; Fiehler, R.: Kommunikation, Information und Sprache. Alltagsweltliche und wissenschaftliche Konzeptualisierungen und der Kampf um die Begriffe. In: Weingarten, R. (Hrsg.): *Information ohne Kommunikation? Die Loslösung der Sprache vom Sprecher*. Frankfurt/M., 1990, 99-128.; Fónagy I.: *A költ_i nyelv_r_l*. Bp., 1999; Jäkel, O.: *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen*. Frankfurt/M., 1996; Liebert, W.-A.: *Metaphernreflexion in der Virologie*. Mannheim, 1995; Pulaczewska, H.: *Aspects of Metaphor in Physics*. Tübingen, 1999, stb.

tudjuk, hogy

- (a) e terminusok közvetlenül nem megfigyelhető objektumokra vonatkoznak;
- (b) e terminusok lényeges szerepet játszanak szabályok, általánosítások, tudományos magyarázatok megfogalmazásában; és
- (c) e terminusok szerkezete a nyelvészeti szemantika eszközeinek alkalmazásával tárható fel?

Ahhoz, hogy (P')-re választ kaphassunk, fel kell tennünk a következő részkérdést: Melyek a nyelvészeti szemantika azon **eszközei**, amelyek alkalmasak lehetnek tudományos elméletek kifejezéseinek vizsgálatára?

A bevezetésben vázolt helyzetképből egyértelmően következik a válasz. A szemantikának **van** ugyanis olyan területe, amely deklarált céljának tekinti a tudományos fogalmak szerkezetének leírását is: a bevezetésben említett kognitív szemantika. Tehát megkísérelhetjük a kognitív szemantika **metaelméleti** alkalmazását a nyelvészeti elméletek terminusainak elemzésére. Amennyiben az eddigi érvelést elfogadjuk, az újabb részkérdés szükségképpen így hangzik: Melyik kognitív szemantikai felfogásból kiindulva hozzuk létre azt a metaelméletet, amelynek segítségével leírjuk a nyelvészeti elméletek terminusainak szemantikai szerkezetét? A kognitív szemantika helyzetének ismeretében a válasz kézenfekvő: Lakoff és Johnson kognitív metaforaelméletét kell választanunk. E döntés indoklása a következő: először, ahogy azt (2)(e)-ben megállapítottuk, az elméleti terminusok feltételezett metaforikus jellege fontos szerepet játszik a tudományelméleti diszkusszióban; másodsor, Lakoff és Johnson kognitív szemantikának nevezett elmélete középpontjában a metaforikus fogalomalkotás áll, tehát alkalmas lehet e metaforikus jelleg megragadására; harmadszor, az elmélet megalkotói *expressis verbis* kiterjesztik azt a tudományos fogalomalkotásra is; negyedszer, a szélesebb szakmai közönség számára is ismert és érthető, ezért alkalmas a kognitív szemantika lehetőségeire és korlátaira vonatkozó általános következtetések szemléltetésére; végül pedig ezen felfogás 1999-es — tehát jelenleg nagyon aktuális — kifejtése rendkívül élesen kérdőjelezi meg az elméleti nyelvészet domináns irányzatainak motiváltságát, nem kevés vitát kiváltva. Tanulságos lehet tehát, ha a kognitív szemantika lehetőségeit és korlátait e nézet **példáján** szemléltetjük.

Ezen érvekből kiindulva a következő lépésben a kognitív metaforaelmélet **metaelméleti** felhasználásával kísérletet teszünk a (P') probléma egy lehetséges megoldásának bemutatására.

2. A nyelvészet metaforái

Ahhoz, hogy a feladatot végrehajthassuk, röviden emlékeztetni kell a kognitív metaforaelmélet lényegére. Lakoff és Johnson kognitív metaforaelméletének kiindulópontja a következő:⁶

- (3) (a) A metafora nem periférikus, retorikai jelenség, hanem a világ konceptualizálását szolgáló alapvető eszköz.

⁶Vö. Lakoff, G. & Johnson, M.: *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980.; Lakoff, G. & Johnson, M.: *Philosophy in The Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York, 1999.

- (b) A világra vonatkozó tudásunkat ún. "fogalmi metaforák" strukturálják.
- (c) Lakoff és Johnson különbséget tesznek az ún. "fogalmi metaforák" és a "metaforikus kifejezések" között. Metaforikus kifejezések pl. olyan **nyelvi szerkezetek**, mint *felépítette az elméletét, rombadőlt az elmélete, új elméletet alkotott, elmélete homokra épült* stb. A fogalmi metaforák viszont **kognitív folyamatokon** nyugszanak, melyek meghatározzák azt a módot, ahogy a világra vonatkozó információkat konceptualizáljuk. A fent említett metaforikus kifejezések például AZ ELMÉLETEK ÉPÍTMÉNYEK fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásai.
- (d) A fogalmi metaforák mindig két fogalmi tartományt kapcsolnak össze: egy konkrét, kézzelfogható "forrástartományt" (a fenti példában: ÉPÍTMÉNY) és egy absztrakt, nehezen megfogható "célstartományt" (ELMÉLET).
- (e) E két fogalmi tartomány összekapcsolásának lényege az, hogy az absztrakt célstartományt a konkrét, érzékelhető, ismertnek feltételezett forrástartomány segítségével értelmezzük.

A kognitív metaforaelmélet tételeiből az elméleti terminusok (P')-vel jelölt problémájának megoldásaként a (H') hipotézis következik, mely így hangzik:

- (H') (a) A nyelvészeti elméletek terminusai olyan metaforikus kifejezések, amelyek fogalmi metaforákon nyugszanak.
- (b) Ergo: a nyelvészeti elméletek vizsgálatuk tárgyát fogalmi metaforák segítségével értelmezzik és magyarázzák.

A (H')-vel jelölt tételt négy nyelvészeti elmélet segítségével illusztrálok. A példák bemutatásának előkészítéseként három megjegyzést kívánok előre bocsátani.

Először, (3)(d)-vel összhangban hangsúlyozni kell, hogy a kognitív metaforaelmélet az absztrakt fogalmakat közvetlenül érzékelhető élményekhez kapcsolja. Ebből az következik, hogy a bemutatott nyelvészeti elméletek terminusai is közvetlen, konkrét, tapasztalati élmények alapján elemezhetők, miközben másodlagos az a kérdés, hogy tudománytörténetileg milyen viszonyban állnak egyéb elméletek hasonlóan absztrakt terminológiájával. A kognitív metaforaelmélet eszközeivel végrehajtott elemzés ezért egészen más gondolkodásmódot feltételez, mint a filológiai módszereket alkalmazó tudománytörténeti kutatás, mely egyebek mellett különböző elméletek terminológiájának kölcsönhatására világít rá, vagy kimutatja azon kultúrtörténeti folyamatokat, amelyek egy adott elmélet kialakulását elősegítették. Ily módon az alábbi elemzések például nem tükrözhetik a darwinizmus elméletének vagy a romantika légkörének szerepét az összehasonlító nyelvészet létrejöttében, vagy a matematika terminológiájának valamint a kritikai racionalizmus tudományelméleti vonulatának összefüggését a generatív nyelvészet elméleti terminusainak kialakulásával.⁷

⁷Baldauf — a kognitív metaforaelmélettől független — áttekintést nyújt többek között a darwinizmus és a tizenkilencedik századi összehasonlító nyelvészet, a kémia és a strukturalizmus, a matematika és a generatív nyelvészet, a számítógéptudomány és a moduláris kognitív nyelvészet terminológiája közötti kapcsolatról. Vö. Baldauf, Ch.: *Metapher und Kognition. Grundlagen einer neuen Theorie der Alltagsmetapher*. Frankfurt/M., 1997, 280 kk.

Másodszor, a metaforikus fogalomalkotás nem korlátozható egyedi metaforikus kifejezésekre és fogalmi metaforákra. (3)(a)-ból és (3)(b)-ből az következik, hogy a hangsúly nem az egyedi teoretikus terminusokon van, hanem sokkal inkább azon metaforikus kifejezések rendszerének egészén, amelyekben a teoretikus terminusok előfordulnak és amelyek fogalmi metaforákra épülnek.

Harmadszor, a példák kiválasztásánál a következőkre törekedtem: diakronikusan átfogják a modern nyelvtudomány legutóbbi mintegy 200 évét; a szinkronia síkján szemléltetik a huszadik századi nyelvtudomány egyes, egymással ellentétes, de egyidejőleg fennálló nézeteit; és végül rendszerbe illeszthetők, mert valamilyen módon – egymás tagadásaként, kiegészítéseként vagy fogalomtörténeti gyökereikben – összefüggnek.⁸

Az első példa a **tizenkilencedik századi összehasonlító nyelvészet organikus eredetű terminusait** szemlélteti.⁹ (4) azt mutatja be, hogy a kognitív metaforaelmélet az összehasonlító nyelvészet terminológiáját — mely mindenekelőtt William Jones, a Schlegel fivérek, Wilhelm von Humboldt és mások nevéhez fűződik — alapvetően **metaforikusan** értelmezi. Olyan elméleti terminusok mögött, mint pl. *Wurzel, Flexion, organisch, Entwicklung, Sprachfamilie, Sprachverwandtschaft* A NYELV ORGANIZMUS fogalmi metafora húzódik meg, ahol a forrástartomány az ORGANIZMUS, a céltartomány pedig a NYELV:

(4) Fogalmi metafora: A NYELV ORGANIZMUS

Forrástartomány: ORGANIZMUS

Céltartomány: NYELV

Elméleti terminusok: *Wurzel, Flexion, organisch, Entwicklung, Sprachfamilie stb.*

Metaforikus kifejezések:

*"Die wichtige Frage, ob und wie sich die **Sprachen**, ihrem inneren Bau nach, in Classen, wie etwa **die Familien der Pflanzen**, abtheilen lassen, kann nur auf diese Weise gründlich beantwortet werden."*¹⁰

*"Aber auch **die Mundart** der rohesten Nation ist ein zu edles Werk der Natur, um, in so zufällige Stücke zerschlagen, der Betrachtung fragmentarisch dargestellt zu werden. Sie ist ein **organisches Wesen**, und man muss sie, als solches, behandeln."*¹¹

⁸A terminusok fordításával kapcsolatos problémák elkerülése érdekében az elméleti terminusokat és a metaforikus kifejezéseket a forrás nyelvén közlöm.

⁹Vö. pl. Tsiapera, M.: Organic Metaphor in Early 19th Century Linguistics. In: Niederehe, H-J. & Koerner, E.F.K. (eds.): *History and Historiography of Linguistics*. Amsterdam, 1990, 577-587; e tanulmány rávilágít többek között a romantika szerepére az összehasonlító nyelvészet terminológiájának kialakulásában. Az összehasonlító nyelvészet terminológiájának tudománytörténeti áttekintéséhez magyar nyelven vö. pl. Róna-Tas A.: *A nyelvrokonság*. Bp., 1978 és Robins, H.R.: *A nyelvészet rövid története*. Bp., 1999.

¹⁰Humboldt, W. v.: Ueber das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung (1820). In: Trabandt, J. (Hrsg.): *Über die Sprache*. Tübingen / Basel, 1994, 18. Kiemelések itt és a további idézetekben t_{lem}, K.A.

¹¹Uo. 17.

"[...] die Eigenschaft der Sprachen [...], welche man unter den Ausdrücken: Isolierung der Wörter, **Flexion** und Agglutination zusammenzubegreifen pflegt [...] der Angelpunkt, um welchen sich die Vollkommenheit des **Sprachorganismus** drehet."¹²

"Der erste Schritt **flexivischer Bildung** mochte der gewesen sein, daß den **Wurzeln** als dem Ausdrücke von Thätigkeiten die persönlichen Subjecte hinten angefügt wurden [...]"¹³

Ha elfogadjuk ezt az elemzést, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a kognitív metaforaelmélet az összehasonlító nyelvészetet olyan elméletnek láttatja, amely vizsgálatának tárgyát, a nyelvet, az elméleti terminusok sajátos metaforikus jellege folytán **szervesen fejlődő, kreatív organizmusként** konceptualizálja. A második példa egy mintegy 150 évvel későbbi felfogás, **a generatív nyelvészet standard elméletében található organikus eredető terminusokra** vonatkozik. Közismert, hogy a generatív nyelvészet standard elméletében központi szerepet játszott a kreativitás gondolata, melyet Chomsky Humboldt felfogásával kapcsolt össze. Ez az összefüggés igen jól nyomon követhető teoretikus terminusaiban.¹⁴ A generatív nyelvészet standard elméletében többek között a következő elméleti terminusokat találjuk: *cycle, daughter, flip-flop, hopping, inversion, kernel, node, pruning, raising, shift, sister, support, tree*. (5) azt szemlélteti, hogy az elemzés szerint a nyelvi szerkezetek kategóriájának absztrakt tartományát a grammatika **élő szervezetekre** vonatkozó konkrét tapasztalataink alapján kísérli meg értelmezni:¹⁵

(5) A fogalmi metafora: A STRUKTÚRÁK NÖVÉNYEK

Forrástartomány: NÖVÉNY

Céltartomány: STRUKTÚRA

Elméleti terminusok: *tree, kernel, cycle, node*

Metaforikus kifejezések:¹⁶

*The set of **kernel** S's in a language is the set of S's produced by applying only obligatory transformational rules to underlying structures.*

*A **tree** diagram, or phrase marker, is a hierarchical representation of a structure*

¹² Humboldt, W. v.: Kawi-Einleitung. In: Steinthal, H. (Hrsg.): *Die sprachphilosophischen Werke*. Berlin, 1884; 389; VII: 109.

¹³Steinthal, H.: *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues. Zweite Bearbeitung seiner Classification der Sprachen*. Berlin, 1860, 285.

¹⁴Vö. pl. Tsiapera i.m.

¹⁵ Vö. pl. Riley, K.: The Metalanguage of Transformational Syntax. *Semiotica* 67(1987), 173-194; Junker, M-O.: Metaphors We Live By: The Terminology of Linguistic Theory. *Natural Language and Linguistic Theory* 10(1992), 142-145; Kertész A.: Pragmatics and the Flexibility of Theoretical Terms in Linguistics: Two Case Studies. In: Bibok, K. & Németh, T.E. (eds.): *Pragmatics and the Flexibility of Word Meaning*. Amsterdam, 2001, 117-150.

¹⁶A kifejezések forrása Riley i.m.

described by either a phrase structure rule or a transformational rule.

*A **cycle** is the domain of application of rules within a structure containing one or more embedded S's.*

*A **node** is a labelled point in a tree structure.*

Harmadik példánk a generatív nyelvészet egy későbbi fejlődési stádiumából, a **kormányzás-kötés elméletéből** származik. Elméleti terminusait olyan társadalmi metaforák határozzák meg, amelyek jelentősen különböznek a standard elmélet fogalmi metaforáitól:¹⁷

- (6) (a) A fogalmi metafora: A STRUKTÚRÁK TÁRSADALMI HIERARCHIÁK
Forrástartomány: TÁRSADALMI HIERARCHIÁK
Céltartomány: STRUKTÚRÁK
Elméleti terminusok: *command, control, govern* stb.

¹⁷Riley i.m.; Junker i.m.; Kertész i.m.

Metaforikus kifejezések:¹⁸

B c-commands (constituent-commands) C if the first branching node dominating B dominates C, and B does not dominate C (or vice versa).

Control is the coreference relationship that holds between an empty pronominal NP (PRO) in an infinitive complement and its antecedent.

Governing nodes are Verb, Preposition, Noun, Adjective, tense and Possessive.

A governs B if A is the minimal governing node c-commanding B.

(b) A fogalmi metafora: A STRUKTÚRA KORLÁTOZÁS

Forrástartomány: KORLÁTOZÁS

Céltartomány: STRUKTÚRA

Metaforikus kifejezések:

Elméleti terminusok: *barrier, bind, free, constrain, filter* stb.

A barrier is an NP or S-bar boundary that blocks government.

An argument (NP position) is bound if it is coindexed with a c-commanding argument; otherwise it is free.

Constraints/conditions are used to describe structures which prohibit the application of a rule during derivation.

A filter is a restriction on the surface structure resulting from derivation.

Látjuk, hogy a kormányzás-kötés elméletének terminusai olyan fogalmi metaforákon nyugszanak, amelyek a grammatikát a lehetőségek **szókitéseként, korlátozásaként, szőréseként** konceptualizálják.

A negyedik példa az etnometodológiában gyökerező **nyelvészeti konverzációelemzés** központi elméleti terminusa.¹⁹ Az irányzat a hatvanas-hetvenes években bontakozott ki és kétségbevonja a nyelvtudomány fejlődésének azt a vonulatát, amely Saussure-től Chomsky-hoz vezetett. Egyik központi elméleti terminusa *to bargain*, vagy — azonos értelemben — *to negotiate* (németül: *aushandeln*). E kifejezések a kommunikáció társadalmi beágyazottságára utalnak: arra a feltevésre, hogy a "nyelv" és a "kommunikáció" nem absztrakt rendszer, hanem eleve csupán a partnerek mindennapi interakciója során, társadalmi normák és érdekek mentén jöhet létre. (7) azt mutatja be, hogy a kognitív metaforaelmélet ezt a központi elméleti terminust egy olyan fogalmi metafora alapján elemzi, amely a kommunikációt — üzleti, gazdasági, érdekegyeztető — **alkufolyamatként** konceptualizálja:

(7) A fogalmi metafora: A KOMMUNIKÁCIÓ ALKU

Forrástartomány: ALKU

Céltartomány: KOMMUNIKÁCIÓ

Elméleti terminusok: *to negotiate, to bargain, aushandeln, verhandeln*

Metaforikus kifejezések:

*"Kommunikation ist ein Aushandlungsprozeß"*²⁰

¹⁸Forrásukhoz vö. Riley i.m.

¹⁹Vö. Brünner i.m.; Fiehler i.m.; Dieckmann, W. & Paul, I.: "Aushandeln" als Konzept der Konversationsanalyse. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 2 (1983), 169-196.

²⁰Dieckmann & Paul i.m. 169.

*"In other words, the two typificatory schemes enter into an ongoing **negotiation** in the face-to-face situation. In everyday life such **negotiation** is itself to be prearranged in a typical manner — as in the typical **bargaining** process between buyers and salesmen."*²¹

Ezen a ponton megfogalmazhatunk egy lényeges általánosítást: a kognitív metaforaelmélet a nyelvészet elméleti terminusait és a nyelvészeti elméletalkotást gyökeresen másképp jellemzi, mint ahogy azt az analitikus tudományelmélet ú.n. elfogadott nézete tenné. Arra a felismerésre juthatunk, hogy — úgy látszik — a nyelvészeti elméletek működőképessége alapvetően **nem** az egyre egzaktabb fogalomhasználaton, hanem ellenkezőleg: a teoretikus kifejezések metaforikus jellegő, nem formalizálható, a vizsgálat mindenkori tárgyát értelmező, konceptualizáló, strukturáló tulajdonságaiban rejlik. Lakoff és Johnson kognitív szemantikájának alapgondolatát híven tükrözzük, ha sarkítottan fogalmazva azt mondjuk: az, amit a nyelvészeti elméletek vizsgálatuk tárgyáról állítanak, jelentős mértékben elméleti terminusaik metaforikus szerkezetének következménye. Úgy vélhetjük ezért, hogy a nyelvészeti fogalomalkotás lényege radikálisan új megvilágításba kerül. Következő lépésként tekintsük át általánosságban azokat a **lehetőségeket**, amelyeket a kognitív szemantika a (H') hipotézis **következményeiként** feltárhat!

3. **Lehetőségek**

Először is a nyelvészet (és ezen belül a szemantika) határai jelentősen tágulnak. Azt a lényeges meglátást, hogy a kognitív metaforaelmélet egyik sikeres alkalmazása metatudományos felhasználása lehet és ily módon **átléphetők a nyelvészet konvencionális határai**, Olaf Jäkel például a következőképpen fogalmazza meg:²²

"Ismét kiderült, hogy a kognitív nyelvészet nem csupán akkor alkalmazható haszonnal, ha célunk a **nyelv** természetének megértése, hanem akkor is, ha az ember **egyéb kognitív teljesítményeit** kívánjuk megérteni, esetünkben a tudomány természetére vonatkozó [...] elméletek lényegét."

Másodszor: Az esettanulmányban egy kognitív szemantikai elméletet alkalmaztunk nyelvészeti elméletek szerkezetének leírására. Azaz: bizonyos fajta nyelvészeti elméletek módszereivel reflektáltunk a nyelvészeti elméletalkotás mibenlétére. A nyelvészet tehát olyan **reflexív** tudomány, amely alkalmas arra, hogy **saját** tevékenységét többek között **saját** eszköztárának metaszintő alkalmazásával értse meg.

Harmadszor: E reflexivitás egyik következményeként a bemutatott példák azt szemléltették, hogy a kognitív szemantikai elemzések segítségével új ismeretekhez juthatunk olyan fogalomtörténeti összefüggésekről, amelyek relevánsak lehetnek a nyelvtudomány

²¹Berger, P.L. & Luckmann, Th.: *The Social Construction of Reality*. New York, 1966, 31.

²²Jäkel, O.: Metaphorical Scenarios of Science. In: Pütz, M. & Dirven, R. (eds.): *The Construal of Space in Language and Thought*. Berlin & New York, 1996, 675.

historiográfiája számára is.

Negyedszer: Nem csupán az elméletfejlődés diakrón viszonyait tárhatja fel a fogalomalkotás szempontjából, hanem a szinkronia síkján egyidejűleg létező, egymást kiegészítő, átfedő, tartalmazó vagy kizáró nyelvészeti elméletek közötti **interteoretikus** relációk azon típusait is, amelyek megragadására az analitikus tudományelmélet alkalmatlan.

Végül: A kognitív szemantika metaelméleti alkalmazása új lehetőségeket villant fel nem csupán a nyelvészet, hanem a **tudományelmélet** számára is, melynek problémakezelését bizonyos esetekben jelentősen módosíthatja. Így például elvezethet az "elmélet" fogalmának újfajta, az ismert felfogásoktól eltérő meghatározásához. Az elmondottakból az következik ugyanis, hogy a tudományos elméletalkotás folyamán fogalmi metaforák segítségével egyedi adatokat koherens egésszé összefoglalva kísérlünk meg a közvetlen tapasztalat számára hozzáférhetetlen fogalmi tartományokat hozzáférhetővé tenni. E törekvés eredményeként fogalmazzuk meg hipotéziseinket. Ahhoz, hogy fogalmi metaforákban gyökerező metaforikus kifejezések segítségével hipotéziseket fogalmazzunk meg, mindenekelőtt a forrástartományt meg kell feleltetnünk a céltartománynak. Amennyiben ez a viszony létrejön és teljesülnek bizonyos metodológiai követelmények — mint pl. az ellentmondás-mentesség és a koherencia — , akkor "a kiválasztott metafora megad egy elméletet".²³ Ily módon az "elmélet" kategóriáját bizonyos forrás- és céltartományok összekapcsolásán nyugvó fogalmi metaforaként határozhatjuk meg.

Ha az előadás ezen a ponton véget érne, akkor abban a tudatban maradhatnánk, hogy a kognitív szemantika itt bemutatott változata jelentős fordulópontja a nyelvtudomány fejlődésének. Meg kell azonban vizsgálnunk az érem másik oldalát is. Tegyük fel a kérdést: Valóban elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy a "nyelvtudást" vagy a "nyelvi változást" vagy a "nyelvrokonságot" vagy a "nyelvhasználatot" olyannak látjuk, amilyenek mindenkori elméleteink metaforikus eredetű terminusai láttatják? Előrebocsátom: a válasz semmiképpen sem lehet igen. Inkább azt kell mondanunk, hogy nem tudhatjuk. Azért nem tudhatjuk, mert az iménti következtetések elfogadása ellen **igen súlyos érvek** szólnak. Nézzük meg tehát, hogy melyek azok a korlátok, amelyek a (H') hipotézisből következnek és amelyeket a kognitív szemantika nem léphet át.²⁴

4. Korlátok

Az első korlát egy komoly **kategóriahiba**. Mit jelent ez? Lakoff és Johnson 1999-ben megjelent könyvükben a kognitív szemantika tárgyát így jellemzik:²⁵

"[...] A filozófiai kérdések jelentése annak a fogalmi rendszernek a **függvénye**, amelyet

²³Baldauf i.m. 279.

²⁴A kognitív metaforaelmélet általános kritikájának összefoglalásához ld. pl. Baldauf i.m., 245 kk., magyar nyelv_ áttekintéséhez pedig vö. Kiefer F.: *Jelentéselmélet*. Bp., 2000, 92 kk. Az elmélet újabb változatának filozófiai háttérét élesen bírálja U. Neisser Lakoff & Johnson 1999 i.m.-r_l írott recenziójában (*Language* 77 (2001), 166-169.)

²⁵Lakoff & Johnson 1999 i.m., 136.

a kérdés megértéséhez felhasználunk. **Ez** az összefüggés pedig olyan empirikus probléma, amelyet általában a kognitív tudománynak, speciálisan pedig **a kognitív szemantikának** kell felvetnie."

Az idézet mögötti látens érvelést a következőképpen rekonstruálhatjuk:

(8) **Ha**

- (a) a filozófiai kérdések és válaszok megfogalmazása a világot értelmező **fogalmi rendszereink** függvénye,
- (b) a világot értelmező **fogalmi rendszereink fogalmi metaforák** függvényei,
- (c) **a fogalmi metaforák** alkotják a kognitív szemantika vizsgálatának **tárgyát, akkor**
- (d) a kognitív szemantika **tárgyát** filozófiai kérdések és a rájuk adott válaszok alkotják.

Ergo: ezen érvelés szerint egy **nyelvészeti** diszciplína, a kognitív szemantika tárgyát expressis verbis **filozófiai** kérdésfelvetések és válaszok alkotják. Ez pedig azt jelenti, hogy a diszciplína határainak tágítása — melyről az imént még úgy vélhettük, hogy komoly, új eredmény — egy alapvető **kategóriahibába** torkollik. A kategóriahiba abban áll, hogy a Lakoff-Johnson-féle kognitív szemantika összetéveszti a célt az eszközzel. Célja, mint láttuk, alapvetően nem az, hogy nyelvi kifejezések jelentését feltárja, hanem az, hogy nyelvi kifejezések jelentésének vizsgálata **révén** oldjon meg **filozófiai** problémákat. Fel kell tehát tennünk — de egyúttal nyitva is kell hagynunk — azt a kérdést, hogy ezt a fajta kognitív szemantikát **egyáltalán** — a szó naiv értelmében — **nyelvészetnek** tekinthetjük-e.

Másodszor: A fenti érvelés további következményeként a kognitív szemantika tárgya **parttalanná** válik: ahogy láttuk, filozófiai problémáktól nyelvi szerkezetek jelentésén át egyes, az utóbbiakkal összefüggő, de tőlük eltérő kognitív folyamatokig terjed. A közelmúlt vitái arról tanúskodnak, hogy a vizsgálat tárgyának ez a parttalansága számos, nagyon komoly ismeretelméleti problémát vet fel, melyeket a kognitív szemantika élharcosai nem gondoltak át.

A harmadik, át nem léphető korlát az, hogy **nem** az itt példaként bemutatott, Lakoff és Johnson nevével fémjelzett metaforaelmélet a kognitív szemantika egyetlen irányzata. A kognitív szemantika, mint tudjuk, egymásnak gyakran ellentmondó, egymást gyakran kizáró elméletek szövevénye. Ezért — Quine híres aluldetermináltsági tételének²⁶ metaelméleti következményeként — a nyelvészeti elméletalkotásra vonatkozó ugyanazon adatok alapján egymásnak ellentmondó empirikus metaelméleti feltevéseket konstruálhatunk. Viszont komoly következményei lehetnek annak, hogy a kognitív metaforaelmélet **vagy** egy azt kizáró, alternatív kognitív szemantikai felfogás metaelméleti alkalmazása mellett döntünk-e. Amennyiben például az előbbit fogadjuk el, azt kell állítanunk, hogy a nyelvészeti elméletek konstrukciójának központi eszköze a metafora. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy indokolt a metaforikus fogalomalkotásban rejlő lehetőségeket **tudatosan** kihasználni. Ezt a következtetést — más kontextusban, gazdag empirikus vizsgálatokra támaszkodva — Wolf

²⁶Quine, W. V.O.: A világ empirikusan ekvivalens rendszereir_1. In: Laki J. (szerk.): *Tudományfilozófia*. Bp., 1998, 124-136. A tételnek eltér_ következményekkel járó, különböz_ változatai vannak, melyek differenciálására nem térhetünk ki.

Andreas Liebert a következőképpen fogalmazta meg:²⁷

"Ha a kutatók számára hozzáférhetővé tennénk saját fogalomvilágukat, ha tudatosíthatnánk bennük — Lakoff és Johnson 1980-as könyvének címével összhangban — 'The Metaphors They Live By', akkor ez kiindulópontot jelenthetne a kutatók számára ahhoz, hogy metaforarendszerükön belül és kívül elgondolkodjanak metaforamodelljeiken, amelyek ily módon **termékeny lehetőségeket nyitnak új tudományos gondolatok számára.**"

Amennyiben azonban az ellenkező metaelméleti hipotézist fogadjuk el, olyan nyelvészeti elméletek kidolgozását tarthatjuk indokoltnak, amelyek teoretikus fogalmai alapvetően **nem** metaforikus természetűek. Ergo: attól függően, hogy milyen metaelméleti módszert alkalmazunk a nyelvészeti terminusok szerkezetének elemzésére, **más és más** kép bontakozik ki a nyelvészeti elméletalkotásról, és e kép alapján a nyelvész **eltérő** teoretikus célkitűzéseket fogalmazhat meg önmaga számára.

Végül meg kell említeni azt, hogy a céltartomány és a forrástartomány körülhatárolása nem világos kritériumok, hanem a mindenkori elemző intuíciója alapján történik. Az "absztrakt" és a "konkrét" kategóriája (vö. (3)(d), (3)(e)) homályos. Például (5)-ben a forrástartomány (NÖVÉNYEK) "konkrétabb", mint (6) forrástartománya (TÁRSADALMI HIERARCHIÁK vagy KORLÁTOZÁS). Hol húzódik az a határ, amelyen túl egy fogalmi tartomány már elég "absztrakt" ahhoz, hogy ne lehessen egy metaforikus folyamat forrástartománya? Ha pedig nem húzható ilyen határ és "absztrakt" kategóriák is betölthetik a forrástartomány szerepét, akkor kicsúszik a talaj Lakoff és Johnson azon központi feltevése alól, amely azt mondja ki, hogy a fogalmi metaforák egy "absztrakt" fogalmi tartományt közvetlen, "konkrét", érzéki tapasztalatok alapján magyaráznak. Ebből viszont az következik, hogy a nyelvészeti elméletek terminusaira vonatkozó, az (5)-(7) példákban bemutatott elemzések plauzibilitása erősen megkérdőjelezhető.

5. Összegzés

Az elmondottak összegzéseként pillantsunk vissza arra a gondolatmenetre, amelyet bemutattunk! A következőképpen érveltünk:

- (8) (a) Felvetettük a (P) problémát:
 - (P) Melyek a kognitív szemantika lehetőségei és korlátai?
- (b) A (P) problémát egy esettanulmány keretében visszavezettük a (P') problémára:
 - (P') Milyen a nyelvészeti elméletekben az elméleti terminusok szemantikai szerkezete, ha tudjuk, hogy
 - (a) e terminusok közvetlenül nem megfigyelhető objektumokra vonatkoznak;
 - (b) e terminusok lényeges szerepet játszanak szabályok, általánosítások, tudományos magyarázatok megfogalmazásában;

²⁷Liebert, W.-A.: Hypertextdesign in der kognitiven Lexikographie. In: Wiegandt, H.-E. (Hrsg.): *Wörterbücher in der Diskussion II*. Tübingen, 1996, 104.

- és
- (c) e terminusok szerkezete a nyelvészeti szemantika eszközeinek alkalmazásával tárható fel?
 - (c) A (P') problémára a (H') hipotézis formájában válaszoltunk:
 - (H') (a) A nyelvészeti elméletek terminusai olyan metaforikus kifejezések, amelyek fogalmi metaforákon nyugszanak.
 - (b) Ergo: a nyelvészeti elméletek vizsgálatuk tárgyát fogalmi metaforák segítségével értelmezik és magyarázzák.
 - (d) (H')-ből olyan következtetéseket vontunk le, amelyek rávilágítottak Lakoff és Johnson kognitív szemantikájának bizonyos lehetőségeire és korlátaira.
 - (e) Tehát e példa motiválta a bevezetőben előrebocsátott (H) hipotézist:
 - (H) (a) Egyfelől a kognitív szemantika lehetőségei abban rejlenek, hogy radikálisan tágítja a nyelvtudományi kutatás lehetőségeit. Hatókörébe von olyan problémákat, amelyek hagyományosan nem tartoznak a nyelvtudomány tárgyához.
 - (b) Másfelől a nyelvtudomány határainak tágítására való törekvés korlátokba ütközik: argumentációs hibákba, a vizsgálat tárgyának parttalanságába, a kiinduló hipotézisek messzire vezető, át nem gondolt következményeibe.
 - (f) Tehát: (H) megadja a választ a kiindulópontban felvetett (P) kérdésre.

Gondolatmenetünk egyik sajátossága az volt, hogy bizonyos nyelvészeti elméletek szerkezetét és működését **egyidejőleg** két síkon vizsgáltuk. Egyrészt a kognitív metaforaelmélet példáján a kognitív szemantika lehetőségeit és korlátait kívántuk úgy körvonalazni, hogy **alkalmaztuk**. Másrészt azonban nem akármire alkalmaztuk, hanem **nyelvészeti elméletekre**: ezen alkalmazás révén kívántunk újat megtudni elméleti terminusaik szerkezetéről. Tehát mindkét síkon nyelvészeti elméletek mibenlétére, szerkezetére, működésére kérdeztünk rá.

Ugyanakkor mindkét síkon **nagyon bizonytalan** válaszokhoz jutottunk. Először is, a (P') kérdésre ugyan megkíséreltünk válaszolni a (H') hipotézis segítségével, de azt is láttuk, hogy (H') nem tekinthető egyértelmően elfogadható, általános érvényű válasznak, hanem csupán nagyon problematikus válasz**lehetőségnek**. Másodsor, a (P) kérdésre válaszul a (H) hipotézist kaptuk, mely nem csupán a kognitív szemantika lehetőségeire, hanem korlátaira is nagyon határozottan rávilágít.

6. Epilógus

(8) fényében fel kell tennünk záró kérdéseinket: Ha egyszer a nyelvészeti elméletalkotásra való reflektálás ennyire bizonytalan eredményekkel jár, akkor mi indokolja azt, hogy **egyáltalán** kísérletet tegyünk e reflexióra? Miért kell nekünk, gyakorló nyelvészeknek, akik a **nyelvet** kívánjuk megismerni és akik nem vagyunk sem tudományfilozófusok, sem episztemológusok, azon elgondolkodnunk, hogy nyelvészeti elméleteink fogalmi milyen természetűek, hogy a nyelvi szerkezetekre adott tudományos magyarázatainkon egyáltalán mit értsünk, hogy nyelvészeti elméleteink felépítése milyen, hogy meddig terjednek egyes alkalmazások lehetőségei és hol húzódnak korlátaik? Azt a választ, amelyet ezekre a kérdésekre adok, stílszerűen egy rövid **metaforikus** eszmefuttatásban fejtem ki.

Jól tudjuk, hogy a nyelvészet, csakúgy, mint a tudományok többsége, olyan elméletek létrehozásával és mőködtetésével foglalkozik, amelyek tárgyát a közvetlen emberi érzékelés számára nem hozzáférhető absztrakciók alkotják. Ezek az elméletek beférkőznek a vizsgálat tárgya és az e tárgyat megérteni kívánó nyelvész közé: a nyelvész csupán az általa létrehozott elméletek **közvetítésével** férhet hozzá ahhoz, amit megérteni, leírni, magyarázni kíván.

Az "elméletek" azonban — bárhogy határozzuk is meg őket — nagyon "tökéletlen" eszközök. Olyan **prizmának** tekinthetjük őket, amely megtöri a fényt: azt, amit látni kívánunk, másnak láttatja, mint amilyen, egyes — valós vagy vélt — tulajdonságokat felnagyít, másokat pedig kizár látókörünkből.²⁸ Következésképpen: ha nem akarunk torz, hamis információkhoz jutni arról, amit "nyelvi rendszernek", "nyelvtudásnak", "nyelvtannak", "nyelvhasználatnak" vagy "nyelvi változásnak" nevezünk, akkor arra kell törekednünk, hogy elméleteink torzító hatását **kiszőrjünk**. Kiszőrnünk pedig csupán akkor tudjuk, ha magát a prizmat — azaz nyelvészeti elméleteinket — tesszük vizsgálat tárgyává. Minél többet tudunk a nyelvészeti elméletek szerkezetéről, annál jobban látjuk azokat a hibáikat, amelyeket el kell kerülnünk ahhoz, hogy elméleteink tárgyát — a "nyelvi rendszert", a "nyelvtudást" stb. — pontosabban, kevesebb torzítással megérthessük. Következésképpen a nyelvészeti elméletalkotásra való metaelméleti reflexió a nyelvészeti elméletek **tárgyának** megismerését szolgálja. Az önreflexió egyik, de távolról sem az egyetlen módjának tekinthetjük a kognitív szemantikát is — kihasználva lehetőségeit, de nem tagadva korlátait.

²⁸A prizma-metafora egyfel_1 magába s_ríti a tudományelmélet utóbbi évtizedeinek azon tanulságait, amelyek összefüggnek a tudományos megismerés megbízhatóságába, kumulativitásába, realizmusába, formalizálhatóságába vetett hit megingásával. Másfel_1 bonyolult problémákat vet fel, melyek bemutatására jelen el_adás korlátai között nincs lehet_ség.